

Погляди на двомовність у соціолінгвістичних студіях Олександра Потебні та його послідовників

Двомовність, або білінгвізм, є однією з найпоширеніших форм багатомовності (полілінгвізму) й полягає у вживанні індивідом чи групою людей двох мов, переході з однієї мови на іншу залежно від комунікативної ситуації, а також у використанні двох мов у межах певної соціальної спільноти, насамперед держави. Видатного українського мовознавця-мислителя, основоположника Харківської лінгвістичної школи Олександра Потебню однаковою мірою цікавили як функціональний аспект мови, питання мовотворчості, так і соціолінгвістичний аспект вербальної комунікації, зв'язок мови з певним соціумом, з тим середовищем, у якому функціонує мова [4; 5]. Розуміння вченим двомовності як явища соціального й водночас психологічного привертало увагу дослідників відповідної проблематики головним чином у контексті історії вітчизняного мовознавства. Слід назвати передусім Л. Булаховського, який розглядав білінгвізм серед соціальних чинників мови, подаючи це явище у висвітленні О. Потебні [1],

і Ю. Шевельова в його спробі реконструкції цілісного образу О. Потебні [4] та характеристики стану й статусу української мови в першій половині двадцятого сторіччя [6], де автор торкався питання російсько-української двомовності. Актуальність теми цієї статті вбачаємо в зіставленні поглядів названих авторів на двомовність, поглядів — зі своїми акцентами, але ґрунтованих на потєбнянській ідеї.

Дослідження проблеми багатомовності, у тому числі взаємодії двох мов, має особливо важливе значення для багатонаціональних держав, до яких належить і Україна. Відомо, що в Радянському Союзі національно-російський білінгвізм розглядався здебільшого односторонньо — крізь призму необхідності впровадження російської мови, з суто зовнішньою декларативною зацікавленістю розвитком мови національної [2]. Українська держава успадкувала такі погляди на російсько-український білінгвізм, що виявляється, з одного боку, в ігноруванні державної мови багатьма політиками, урядовцями, чиновниками різних рангів, з другого, в ідеї офіційного статусу російської мови поряд з державною українською, хоч різниці між поняттями офіційності й державності тут немає [3]. Отже, звернення до наукових поглядів на проблему двомовності має поряд із теоретичною також і прагматичну цінність, оскільки одержані при цьому узагальнення можуть бути враховані при виробленні мовної політики в державі й регулюванні мовно-культурного життя суспільства.

Погляд О. Потебні на двомовність і стосовно індивіда, і стосовно мовної спільноти спирався на його філософську концепцію мови, вибудовану шляхом осмислення й розвитку гумбольдтівських ідей та викладену у відомій праці «Мысль и язык» (1862). Згідно з тією концепцією, акт мовлення пояснювався не як передавання думок у процесі комунікації, а лише як стимулювання в слухачеві ментальної діяльності в заданому мовцем напрямку. Подібним було й розуміння впливу однієї мови на іншу, оскільки кожна з мов характеризувалась як в основному замкнена система. Відповідно, за Потебнею, набуток людства становить тільки взаємодія всіх мов, а втрата будь-якої мови (водночас і її носія — народності) збіднює все людство. Вказуючи на певні суперечності, притаманні потєбнянській теорії мови національної спільноти, зокрема в «Мысль и язык», Ю. Шевельов наголошує на тому, що намагання Потебні дати філософську підставу проблемі зв'язку мови з народністю викликані головню «його більше чи менше гострою реакцією на становище української мови й українців у Російській імперії» [4: 39]. Цим визначалося, власне, і загалом критичне ставлення О. Потебні до явища двомовності, що асоціювалося в уявленні вченого насамперед із процесом зросійщення, денационалізації рідного народу.

Той, хто розмовляє двома мовами (у тому числі той, хто змушений це робити), на переконання О. Потебні, змінює разом із тим характер і напрямок думки, а вживання ним тієї чи тієї мови зумовлене певним колом понять, відчуттів і намірів. На прикладі російського поета Ф. Тютчева вчений показує роздвоєність духовної діяльності останнього: поетичну творчість російською мовою та політико-дипломатичну діяльність мовою французькою. Загальний висновок у цьому разі містить пряму вказівку на шкоду продуктивності, оскільки Тютчев, як здавалося Потебні, досяг би більшого як одномовна особистість на творчій ниві, коли б зосередився на російській мові, а інші знав і використовував лише такою мірою, наскільки це потрібно для розбудження думки, що йде колією рідної мови [4: 93]. Такого виду двомовність О. Потебня вважав швидше винятком, а не правилом для тогочасного російського суспільства, хоча й відзначав відносну її поширеність у вищих колах. А вплив двомовності на інші верстви населення й цілі народи видавався йому несприятливим.

Особливо засуджував Потебня нав'язування чужих мов дітям, бо володіння двома мовами в ранньому віці для нього не було гармонією двох мовних систем, як дехто вважав, а ставало на заваді досягненню цілісного світогляду. У житті людини більше, ніж знання багатьох мов, важить розумовий розвиток, нагромадження духовних сил, чому найбільшою мірою сприяє рідна мова. Багатомовність у ранньому дитинстві, наголошує О. Потебня, просто шкідлива й залишає сліди на все життя. Для наочності він використовує порівняння процесу опанування мови з навчанням музики на якомусь із інструментів (не кількох же відразу): як музики — в розумінні змісту, а не лише техніки гри — треба вчити спочатку за голосом чи певним інструментом, так розумовий розвиток дитини необхідно здійснювати за природним інструментом, яким є мова матері [4: 139–140]. Здорове засвоювання чужих мов, на думку Потебні, повинно впливати або з практичних потреб міжнародного спілкування, або з потреби поширення меж думки й має здійснюватися пізніше за умови належного опанування рідної мови.

У поглядах на двомовність груп людей чи загалом народностей О. Потебня дотримувався думки, що мовна взаємодія повинна бути лише стимулом для внутрішнього розвитку мов і не призводити до асиміляції однієї з них. Він гостро виступав проти політики денаціоналізації щодо українців і вважав послідовний націоналізм справжнім інтернаціоналізмом, а денаціоналізацію моральною хворобою, що дезорганізує суспільство, спричиняючи його духовну деградацію [4: 73]. Важливим є застереження дослідника про те, що народність, яка поглинається іншою, після надмірної трати своїх сил врешті-решт приводить ту іншу до розпаду. Отже, в соціально-політичній площині,

поза межами суто практичного вжитку, взаємодія двох мов, якщо одна з них претендує на панівне становище, ставить проблеми перед обома. Незважаючи на міграційні процеси та змішування племен на тій самій території, у майбутньому посиляться звички кожного народу до своєї мови, що стане перешкодою до виникнення змішаних мов. Ці думки О. Потебні були викликані переважно роздумами над сучасним йому станом української мови та її перспективою, а також над подальшою долею панівної російської мови.

Аналізуючи висвітлення О. Потебнею проблеми двомовності, Л. Булаховський назвав його концепцію однією з оригінальних і змістовних спроб відповісти на питання про соціальні чинники та психологічні особливості цього мовного явища [1: 286], а основні ідеї, зокрема щодо роздвоювання кола думок у двомовній дитини, доведеними [там само]. Подібно до свого великого попередника він актуалізує вплив практично здійснюваної двомовності на психіку індивідуумів і цілих народів. З посиланнями на дані деяких зарубіжних учених Л. Булаховський по суті солідаризується з О. Потебнею у твердженні про шкідливість раннього білінгвізму в шкільній освіті. Цікавим видається авторові прогноз О. Потебні щодо протиположності змішуванню мов — інтеграційних процесів у межах народності й посилення зацікавленості вивченням рідної мови. Разом із тим Л. Булаховський не вважав порушені О. Потебнею проблеми остаточно розв'язаними в науці.

Не всі дослідники пізнішого часу поділяли як окремі положення, так і освітньо-виховний аспект потебнянської концепції двомовності [7]. Л. Булаховський окремо зупиняється на критичних зауваженнях І. Білодіда щодо думки про труднощі в досягненні цілісного світогляду, що критикові видалася хибною. Віддаючи належне Потебні в питанні цілісності світогляду при користуванні рідною мовою, Булаховський підкреслює: «На цьому й ґрунтується пристрасть людей і цілих народів саме до рідних мов з їх побутовим і світоглядним корінням» [1: 288]. Згоджується з І. Білодідом він тільки в питанні вироблення абстракцій, оскільки, у супереччю твердженню Потебні, вважає, що кількість засвоєваних мов звичайно абстрагує мовну форму, сприяє звільненню її від конкретного змісту. Проте найважливішу потебнянську тезу — про переваги звернення саме до рідної мови при наявності у свідомості мовця двох або кількох мов — Булаховський приймав і наголошував на відсутності підстав, щоб не погоджуватись із цією думкою.

Один із найвидатніших учених-гуманітаріїв ХХ ст. Ю. Шевельов, що був учнем Л. Булаховського і так само, як і його вчитель, розвинув та збагатив традиції Харківської філологічної школи, оцінює вклад О. Потебні у загальну і слов'янську лінгвістику як унесок світо-

вого масштабу. І хоч теорія зв'язку мови з мовним середовищем (народністю) у творчій спадщині основоположника тієї школи, за словами Ю. Шевельова, не була «найтривкішим каменем у зведеній будові» [4: 44], останній віддавав належне почуттям, що за нею стояли й мали винятково важливе значення для національного відродження України. Певні суперечності відповідних поглядів Потебні, у тому числі й щодо двомовності, як видно з наведеної щойно оцінки, були викликані передусім патріотичними устремліннями великого мовознавця-мислителя.

У контексті розглянутих у цій статті питань, пов'язаних із двомовністю, варто навести міркування Ю. Шевельова з його праці про стан і статус української мови в першій половині XX ст. В умовах окупації кількома країнами українська мова у вказаний період лишалася неповною в сенсі своєї соціальної бази, а також у сенсі обслуговування сфер життя, тому її майбутньому, на думку автора, загрожувала загальна двомовність усієї освіченої верстви. «Добре відомо, — пише Ю. Шевельов, — що двомовність завжди тяжить перейти в одномовність і, теоретично, в кожному окремому випадку може схилитися до будь-якої з двох мов. На Україні була небезпека, що двомовність переросте в неукраїнську одномовність...» [6: 175]. Як свідчить сучасне життя українського суспільства, така небезпека для української мови досі є реальною.

Звичайно, історія знає чимало мовних особистостей, серед яких і О. Потебня та Ю. Шевельов, з особливими здібностями до вивчення мов та успішною мовленнєвою практикою при користуванні чужими мовами. Щодо Шевельова, то йому чимало позитивних прикладів давав англійсько-національний білінгвізм багатьох американських співгромадян-емігрантів, у тому числі його власний досвід. Однак думки О. Потебні та його послідовників про першочергове значення рідної мови для духовного розвитку людини й належне їй місце в процесі двомовності чи багатомовності не втрачають своєї актуальності і в наш час. Вони можуть бути підпорою подальшого всебічного розвитку української мови, становлення її як державної.

Література

1. Булаховський Л. А. Питання двомовності в освітленні О. О. Потебні // Вибрані праці: У 5 т. — Т. 1: Загальне мовознавство. — К., 1975. — С. 286–289.
2. Двужычье в советском обществе: Тезисы науч. конф. — Вінниця, 1988.
3. Мова державна — мова офіційна: Матеріали наук. конф. — К., 1995.

4. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти / Упорядк. і вступ. ст. Ю. Шевельова. — Нью-Йорк, 1992.
5. Чехович К. Олександр Потебня: Український мислитель-лінгвіст. — Варшава, 1931.
6. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. — Чернівці, 1998.
7. Шкляревский Г. И. А. А. Потебня и проблема билингвизма // А. А. Потебня — исследователь славянских взаимосвязей: Тезисы науч. конф. — Ч. I. — Х., 1991. — С. 13–14.